

Türkiye’de Ordu- Siyaset- Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme

Önder Canveren, Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-5352-7573,
e-posta: onder.canveren@gmail.com

Özet

Türkiye’de sivil-asker ilişkilerine dair tartışmalar, siyasi tarihin özeti mahiyetinde olup genel gözlem, ordunun Türk siyasetinde egemen bir güç olduğudur. Türkiye’de ordu, seçimlerle işbaşına gelen siyasi elitlere kıyasla daha fazla güç ve etkiye sahip olmuş; bu durum ülkenin demokratikleşmesi önünde ve Avrupalılaştırma sürecinde bir kambur haline dönüşmüştür. Ordu, siyasete doğrudan müdahalede bulunmadığı dönemlerde dahi kurumsal yapı, enformel mekanizmalar ve anayasal ayrıcalıkları ile sivil siyaset üzerinde vesayet rejimi tesis etmiştir. Ordunun siyasetteki egemen konumu, sivil-asker ilişkilerinde rekabet ve çatışmaya neden olmuş ve yakın siyasi tarihte her iki aktöre de zarar vermiştir. Çağdaş Türkiye tarihi, bu açıdan bakıldığında bir darbeler tarihidir. Bu genel gözlemler ışığında makalede, ordunun Türk siyasetinde neden ve nasıl güçlü ve egemen bir aktör olduğu sorularına cevaplar aranmaktadır. Tarihsel-sosyoloji yaklaşımı bu makalede ordu- siyaset- toplum üçgeninde Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) ülke siyasetinde sahip olduğu güç, üstünlük ve ayrıcalıkların tarihsel ve toplumsal kökenleri incelenmektedir. Makale, Türk siyasetini (yeniden) şekillendiren tarihsel kırılma noktalarında temel aktörün ordu ve ordu mensupları olduğu, bu nedenle ordunun hem sivil siyaseti inşa ettiği hem de kendi lehine olacak şekilde çerçevlendirdiğini ve sınırlandırdığını iddia etmektedir. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı (iii) ve anayasa yapım süreçleri, yakın tarihin kırılma noktaları olarak sıralanmaktadır. TSK’nın yakın siyasi tarihi okuyuş biçimi ve yüklendiği misyon ile kendisine atfedilen tarihsel ve toplumsal roller, ‘darbe’ sopası ile hazır kıtada beklemesine kapı aralamıştır. Nitekim 1960 ve 1980 darbeleri; 1971, 1997 ve 2007 muhtıraları ve çeşitli darbe girişimleri, atfedilen ve içselleştirilen bu rol ve misyonun çıktılarıdır. Dini ve tarihi öğretiler üzerinden şekillenen ‘ordu-millet’ ve ‘peygamber ocağı’ retoriği üzerinden inşa edilen kamuoyu desteği; ordunun ayrıcalık, güç ve meşruiyetini pekiştirmiş ve siyasetteki gücüne karşı bir muhalefetin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle dini ve milliyetçi öğeler üzerinden kutsanan ordunun anti-demokratik uygulamaları eleştirilememiş ve hatta bazı dönemlerde alkışlanmıştır. Sivil-asker ilişkilerinin oturduğu rekabet ve çatışma temelli düzlem, ordu hegemonyasına neden olduğundan sürdürülebilir değildir. Tarihsel deneyimler, ordunun egemen olduğu düzlemin hem orduya hem de sivil siyasete, bunun üzerinden de ülke ve topluma zarar verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Darbeler ve askeri vesayet, yoğun insan hakları ihlalleri ve güvenlik merkezli politikalar yumağının oluşması ile sonuçlanmıştır. Ülkenin demokratikleşmesi ve siyasetin sivilleşmesi adına uzlaşma ve iş birliğine dayalı, yeni bir düzenin tesisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda sivil-asker ilişkilerinde değişim ve

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 125 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

devamlılık, her şeyden önce zihniyet dönüşümünü gerekli kılmaktadır. Bu nedenlerle ordunun tarihsel ve toplumsal rollerine ilişkin öğreti ve retoriklerin demokratik ve sivil teamüller dikkate alınarak yeniden kurgulanması gerekmektedir. Türkiye'nin demokratikleşmesi ve çağdaşlaşması adına hem darbeler hem de askeri vesayete kapı aralayan ve imkân sağlayan tüm gerekçeler ortadan kaldırılmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, Ordu, Sivil-Asker İlişkileri, Askeri Vesayet, Tarihsel Sosyoloji.

A General Panorama of the Army- Politics- Society Relations in Turkey: A Historical-Sociological Evaluation

Abstract

Debate on civil-military relations is a summary of political history in Turkey and the general observation is that the military is a dominant power in Turkish politics. Military in Turkey has more power and influence compare to the political elites came to power after the elections; this situation emerged as a challenge against democratization of the country in Europeanization process. The army has established a guardianship regime on civil policy, with its institutional structure, informal mechanisms, and constitutional privileges, even when it does not directly interfere with politics. The military's dominant position in politics led to competition and conflict in civil-military relations and damaged both actors in recent history of politics. From this point of view, history of modern Turkey is a history of coups. In light of these general observations, this article aims at answering the question of why and how the army is a strong and dominant actor in Turkish politics. With a historical-sociology approach, this article examines the historical and sociological origins of the power, superiority, and privileges of the Turkish Armed Forces (TSK) in the politics, under the shadow of army - politics - society triangle. The article argues that the main actor in the historical turning points that have (re)shaped Turkish politics is the army and its members, therefore the military both constructed civil/political life, framed and limited it in favour of themselves. In this context, (i) Turkish modernization, (ii) the liberation of the country and the declaration of the republic (iii) and constitution making processes are listed as the turning points of the recent history. The historical and social roles attributed to the Turkish Armed Forces by the way it approaches the recent history and the mission it has adopted, path the way for the bat of 'coup'. Indeed, the 1960 and 1980 coups; memorandums of 1971, 1997 and 2007 and various coup attempts are the outcomes of this role and mission attributed and internalized. Public support originated from the rhetoric of 'army-nation' and 'prophet's quarry' shaped over religious and historical teachings; strengthened the privilege, power and legitimacy of the army and prevented the formation of a political opposition against their power in politics. For this reason, anti-democratic practices of the army have not been criticized and even applauded in some periods as a reflection of these religious and nationalist elements. The competition and conflict-based grand of civil-military relations is not sustainable due to causing the hegemony of the army. Historical experience reveals that the network of conflict-based relationships under military's hegemony harms both the military and civilians,

and thoroughly, the country and society. The coups and military guardianship resulted in intense human rights violations and a cluster of security-centred policies. In order to democratize the country and civilize politics, a new order based on reconciliation and cooperation is a necessity. In this context, change and sustainability in civil-military relations above all necessitates the transformation within the mentality. For these reasons, the doctrine and rhetoric regarding the historical and sociological roles of the army should be reconstructed via taking democratic and civil practices into account. For the sake of Turkey's democratization and modernization, all grounds that open the door to and enable both coups and military guardianship should be eliminated.

Keywords: Turkey, Army, Civil-Military Relations, Military Tutelage, Historical Sociology.

Giriş

2009 yılındaki 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına, Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) afişinde yer alan “Güçlü Ordu, Güçlü Türkiye” sloganı damgasını vurmuştur (NTV, 2010). Sloganda “Güçlü Ordu” ifadesinin “Güçlü Türkiye” ifadesi önünde yer alması tepkilere neden olmuş, gücün kaynağı üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Bu slogan üzerinden alevlenen tartışma yeni olmayıp ordunun rol ve pozisyonuna ilişkin tarihsel ve toplumsal izdüşümlerin bir özeti mahiyetindedir. Türkiye'nin yakın tarihine baktığımızda ordu egemen bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır (İnsel ve Bayramoğlu, 2004: 2). Ülkemizde sivil-asker ilişkileri, demokratik toplum geleneğine ve çağın gereklerine uygun, sürdürülebilir bir yapıya oturtulamamıştır (Aknur, 2012: 204). Bu kapsamda hem ulusal hem de uluslararası yazında iki aktör arasındaki ilişkilerin güç, rekabet ve çatışma üzerinden şekillendiği yönünde genel bir sonuç ortaya çıkmaktadır (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010: 30-34). Modern Türkiye tarihinde ordu, doğrudan (darbeler) ya da dolaylı (vesayet araçları) yollarla sivil siyaset üzerinde güç ve üstünlük kurmuştur. Diğer bir ifade ile Ordu, Türk siyasi tarihinin belirleyici öznesi ve hegemon gücü olmuştur.

Ulusal literatürde sivil-asker ilişkileri kapsamında farklı çalışmalar kaleme alınmıştır. Dış politika dinamiklerini sorunsallaştıran ilk grup çalışmalarda sivil-asker ilişkilerindeki son çeyrekteki dönüşüm, NATO ve Avrupa Birliği (AB) gibi aktörler ve değişen küresel dinamikler çerçevesinde tartışılmıştır (Kaygusuz, 2010; Gürsoy, 2014). İkinci grup çalışmalar ise sivil-asker ilişkilerini ‘konu’ bazlı irdeleyerek ilişkiler ağının ulus-devlet inşa süreci ve milliyetçiliğe olan etkilerini tartışmıştır (Alakel, 2011). Organizasyon temalı yayınlarda ise siyasi kültür, askerî kültür ve milli eğitimin askeri vesayeti pekiştirdiği ve ordunun müdahaleci karakterini beslediği ortaya çıkmıştır (Akpınar, 2011; Uluçakar, 2018; Şen,

2018). Uluslararası literatüre bakıldığında, sivil-asker ilişkilerindeki değişim ve dönüşümün gündem yapıldığı ve bu kapsamda 1990'lardaki gelişmeler ile AB üyelik müzakere sürecinin analizlere dâhil edildiği görülmektedir (Heper ve Güney, 1996; Güney ve Karatekelioğlu, 2005). Alternatif çalışmalarda ise Türkiye'deki sivil-asker ilişkileri Yunanistan ve İsrail örnekleriyle karşılaştırmalı analiz edilmiştir (Duman ve Tsarouhas, 2006; Heper ve Shifrinson 2005). Uluslararası literatürde de konu bazlı çalışmalar ortaya çıkmış ve kamuoyu algısı (Sarigil, 2015), 15 Temmuz darbe teşebbüsü (Caliskan, 2017) ve Milli Güvenlik Kurulu (MGK) yapısı (Kars-Kaynar, 2017) üzerine analizler yayınlanmıştır.

Bu makale ile benzer temalı çalışmalarda sivil-asker ilişkilerinde iş birliği yaklaşımı (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010) ve farklı ilişki modelleri üzerinden Türkiye örneği incelenmiştir (Uluçakır ve Çağlar, 2017). Tarihsel-sosyolojik yaklaşıma referanslar veren çalışmaların ilkinde Aydınli (2009: 585) kamuoyunun orduya yüklediği anlam ve misyonun, ilişkiler ağının esas belirleyicisi olduğunu iddia ederek sivil-asker ilişkilerinde toplumun kritik rolüne dikkat çekmiştir. Narlı (2004: 157-159), algı ve bağlamı merkeze alarak her ikisinin de ordunun üstünlüğünü kurucu ve pekiştirici işlevler gördüğüne dikkat çekmiştir. Karaosmanoğlu (2000: 204) ise ordunun modernleştirici rolünün, müdahaleci kültürünün nedeni olduğunu ve bu kültürün demokratikleşmeye ket vurduğunu vurgulamıştır.

Bu inceleme liberal-kurumsalcı modelin 'ayırma' temelinde yasal önlemler ile kurumsal yapılanma üzerinden kurguladığı önermelerin; demokratikleşme sürecini tamamlayamamış, kurumsal kapasite ve yönetim sorunları olan, denge-denetleme mekanizmalarının işlevsel olmadığı ve devlet/güvenlik merkezli görüşün egemen olduğu ülkelerde sivil-asker ilişkilerine sürdürülebilir ve çağın gereklerine uygun bir yapı kazandıramayacağı varsayımına dayanmaktadır. *Mutabakat* ve *Yakınsama Kuramına* dayalı analizde ilişkiler ağının diyalog, uzlaşma ve iş birliği temelinde yeniden kurgulanması ve bu kapsamda toplumsal dinamiklerin, norm ve değerlerin ve son olarak ordunun kendisine yüklediği rol ve misyonun yeniden tartışmaya açılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu nedenle makale, ordunun Türk siyasetindeki ayrıcalıklı ve üstün gücünün tarihsel ve toplumsal bağlamını tartışmaya açmaktadır. Bu amaçla ordu- siyaset- toplum üçgeninde TSK'nin, siyasette sahip olduğu güç, üstünlük ve ayrıcalıklarının toplumsal ve tarihsel kökenleri incelenmektedir. Makalede, Türk siyasetini (yeniden) şekillendiren tarihsel kırılma noktalarında temel aktörün ordu ve ordu mensupları olduğu, bu nedenle ordunun hem sivil siyaseti inşa ettiği hem de kendi lehine olacak şekilde çerçevelendirdiği ve sınırlandırdığı iddia edilmektedir. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı (iii) ve anayasa yapım süreçleri, Türk

tarihinin kırılma noktaları olarak sıralanmıştır. 'Ordu-millet' ve 'peygamber ocağı' retorikine dayanan kamuoyu desteği; ordunun ayrıcalık, güç ve meşruiyetini sağlamış ve iktidar gücüne karşı siyasi bir muhalefetin oluşmasını engellemiştir.

Ülkenin siyasi tarihi, sivil alan ile askeri alanın nerede başlayıp nerede bittiği; kontrol ve denetlemenin hangi aktör üzerinde kurulması gerektiği; karar alma süreçlerinde son sözü kimin söyleyeceği; politikalar da dahil güvenlik ve dış politika gündeminin hangi tarafın hak ve sorumluluğunda olduğu konularında temel bir çatışma ve rekabete sahne olmuştur. Tarihsel deneyimler, çatışmaya dayalı ilişkiler ağının hem orduya hem de sivil siyasete, bunun üzerinden de ülke ve topluma zarar verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle iş birliği ve uzlaşmayı öncülleyen yeni bir düzlemin inşa edilmesi gerekmektedir. Son darbe girişimi, yeni bir kırılma yaratması hasebiyle sivil-asker ilişkilerinin demokratik teamüller üzerinden yeniden şekillenmesi ve dengelenmesi açısından önemlidir. Bu amaçla ordu mensupları başta olmak üzere siyasi elitlerin ve sivil toplumun zihin dünyalarında bir değişime ihtiyaç duyulmaktadır. Bu zihinsel değişim için ordunun tarihsel ve toplumsal rollerine ilişkin öğreti ve retorik yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.

Makale dört kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda çalışmanın kuramsal ve metodolojik çerçevesi çizilmiş; ikinci kısımda ordunun siyasetteki güç ve pozisyonunun toplumsal arka planı incelenmiştir. Bu amaçla (i) ordu-millet ve (ii) peygamber ocağı kültürüne dayalı toplumsal desteğin sivil-asker ilişkilerine olan etkileri tartışılmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında ordu egemenliği, tarihsel kırılma noktaları üzerinden kronolojik olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı, (iii) ordunun cumhuriyet kazanımlarını koruma misyonu ve son olarak (iv) vesayete imkân sağlayan anayasal ayrıcalıklar alt başlıklarıyla bağlamsal analizi yapılmıştır.

Kuramsal ve Metodolojik Çerçeve

Sivil-asker ilişkileri, siyasal liberalleşmenin ve profesyonelleşme temelli yeni ekonomi politikasının ivme kazandığı son yüzyılda literatürün önemli araştırma konularından birisi olmuş ve konuya ilişkin farklı kuram ve modeller ortaya çıkmıştır. Alanın öncül isimlerinden olan Huntington (1993), sivil-asker ilişkilerini (i) siyasi otoriteye tabi kılınmış (civilian supremacy), (ii) siyasetten ayrıştırılmış (seperation), (iii) ya da tamamıyla dışına çıkarılmış (isolation) kategorileri üzerinden gruplandırmaktadır. Bu kategorileştirmenin aksine ordular, kendi gündemi dışındaki 'gri' alanlara ya da tamamıyla sivil siyaseti ilgilendiren süreçlere müdahale edebilmekte ya da karar alma süreçlerinde rol

oynamaktadır (Pion-Berlin, 1992). Bu kapsamda Moskowitz (1983), orduların doğrudan (askeri darbe) ya da dolaylı (vesayet rejimi) mekanizma ve araçlarla sivil alana nasıl müdahale edebileceklerini detaylarıyla açıklamaktadır. Nordlinger (1971) ve Clapham ve Philip (1985) ise askerlerin 'sivil siyaseti okuma yöntemlerini' irdeleyerek sivil alana müdahale şekillerini üç model üzerinden açıklamaktadır: (i) veto modeli: iktidarı devralmaksızın karar alma mekanizmalarında veto odağı olarak hareket etmek, (ii) muhafaza edici model: düzen ve istikrarın bozulduğu dönemlerde istikrar ve anayasal düzenin (yeniden) tesisi için siyasete doğrudan/dolaylı müdahale ettikten sonra iktidarı sivillere devretmek, (iii) hükmedici model: darbe sonrasında iktidarı tamamıyla devralarak baskıcı-askeri bir rejimin kurulması.

Kuramsal çalışmalar sivil-asker ilişkilerini anlama ve açıklamanın yanında, sivil-asker ilişkilerinin demokratik ilke ve teamüller çerçevesinde nasıl dönüştürülebileceği hususunda da modeller geliştirmiştir. Geleneksel kuramlar 'ayırma odaklı' yaklaşım sergilenerek sivil-asker ilişkilerini; sınırları anayasa ve yasalarca çizilmiş ve işleyişi kurumsal çerçevede netleştirilmiş bir 'sivil' alan ile 'askeri' alanın inşasına ilişkin modeller geliştirmiştir.

Bunlardan ilki olan *Liberal-Kurumsal Model*, özgürlük, eşitlik ve adalet kapsamında ordunun sivil siyaset tarafından kontrolünü, 'demokratik' sıfatı ile tanımlamak ve 'profesyonelleşme' yoluyla ordu üzerinde sivil kontrolün sağlanabileceğini iddia etmektedir (Goodpaster ve Huntington, 1993). Bu modele göre askerlerin sadece uzmanlıklarını ilgilendiren konularda danışma, temsil ve icra görevlerini yerine getirdikleri bir anayasal ve kurumsal düzen inşa edilmelidir. Nordlinger (1971) tarafından geliştirilen ikinci model; profesyonelleşmenin yanında askerliği bir iş kolu olarak resmederek bütçeden ayrılan pay, işçilerinde özerklik, sosyal haklar ve terfi-tayin gibi alanlarda 'askerî korporatizm' sağlanması ile ayrışmanın gerçekleştirilebileceğini iddia etmektedir. Bu modele göre sivil siyaset, ordunun özerkliğine ve iç işleyişine müdahale etmemeli ve işlevsel bir monopoli yaratılarak sivil-asker ilişkilerinde bir ayrışmaya gidilmelidir.

Ayırma odaklı yaklaşımlar, yasal ve kurumsal alanı merkeze almakta ve siyasal kültürün izafi ve toplumsal dinamiklerini göz ardı etmektedir. İlgili model ve yaklaşımların ön kabulleri ve önermeleri üzerinden çerçeveselendirilmiş hazır reçeteler, bağlamın dayattığı sınırlamaları ve yarattığı handikapları analiz dışına itmektedir. Öyle ki Türkiye'de sivil-asker ilişkileri, tarihsel ve toplumsal dinamiklerin bir yansıması ve sonucudur. Bu nedenle çalışma, Rebecca Schiff'in (1995) *Mutabakat Kuramı* ve Morris Janowitz'in (1971) *Yakınsama Kuramının* referans noktası olarak almaktadır.

Mutabakat Kuramı, sivil-asker ilişkilerine ilişkin klasik yaklaşımların Avrupa-merkezci bir bakış açısına dayandığı ve ayırma temelli bir kurgu geliştirdiği eleştirisi üzerine oturmaktadır. Alternatif bu kuram, toplumun da dâhil edildiği yeni bir ilişkiler ağı için diyalog, uzlaşma, ortak değer ve hedefler ‘uzlaşma’ odaklı bir model öngörmektedir (Schiff, 2008). “Toplum, darbeleri desteklemez” varsayımına dayanarak sivil aktörler ile ordu arasında topluma düzenleyici bir rol yüklenmektedir. Uzlaşma temelli mutabakat kuramı bu amaçla askerlerin sosyal kompozisyonu, ordu kaynaklarına ilişkin kararlarda askerlerin üstlendiği rol, askere alma yöntemleri ve ordunun değer, ritüel ve sembollerini tartışmaya açmaktadır. Bu kapsamda üç aktör arasında diyalog ve iş birliğinin tesisi yoluyla ilişkiler ağının sürdürülebilir bir yapıya kavuşacağı iddia edilmektedir (Schiff, 2008).

Yakınsama Kuramı, ayırma temelli yaklaşımın aksine siviller ile askerler arasında bir yakınlaşmayı öngören bir model kurgulamaktadır. Bu kapsamda iki ayrı aktörün; iki ayrı kültürden, ortak bir kültüre geçişi öngörülmektedir. Ordu mensuplarının sosyalleşmesi, sivil norm ve değerler ile demokratik teamüllerin sosyal öğrenme ile içselleştirmesi gündem yapılmaktadır. Askerlerin ‘sivilleşmesi’ önermesi üzerinden, çalışma kültürü ile organizasyon yapısındaki norm ve değerler tartışmaya açılmaktadır (Janowitz, 1971: 74). Bu amaçla ordu mensuplarının eğitim ve çalışma kültüründe, siyasal yapı ve toplumsal değerlerle uygun ve demokratik teamüllere paralel norm ve değerlerin işlenmesi önerilmektedir.

Her iki kuram toplumsal dinamikleri, norm ve değerleri ve ordunun kendisine yüklediği misyonu gündem yaptığından, makalede *tarihsel sosyoloji* yaklaşımı benimsenmiştir. 1980’li yıllarda ivme kazanan tarihsel sosyoloji, sosyal bilimlerde uzmanlaşmanın neden olduğu kopukluğun yarattığı boşluğa karşı; tarih ve sosyoloji disiplinlerini bir araya getirerek analizlere tarihsel boyutu ve toplumsal yansımaları yansıtacak şekilde yeni bir perspektif sunmaktadır. Tarihsel sosyoloji, bu yönüyle analizlere derinlik katmakta ve çözümlenmeleri, statik yapıdan arındırarak bütünsel bir yaklaşıma imkân sağlamaktadır.

Skocpol (2014: 7) tarihsel sosyolojiyi, “büyük ölçekli yapıların ve temel değişim süreçlerinin doğasını ve etkilerini anlamaya adanmış sürekli, sürekli yenilenen bir araştırma geleneği” olarak tanımlarken; Özdalga (2016: 11) tarihsel sosyolojinin uzun süreli bir perspektifle toplumsal dönüşümlere, bağlamsal bakış açlarına, ilişkisel boyutlara ve güç dengelerine odaklanarak tarih ve sosyoloji disiplini için ortak bir çabayı temsil ettiğini vurgulamaktadır. Bir sosyal bilim metodu olarak tarihsel sosyoloji dört temel sorunsalı irdelemektedir: i) zaman ve mekân yayılmış toplumsal yapılar ve süreçler, ii) süreçlerin neden-

sonuç ilişkisi kapsamında tarihsel bağlamı, iii) bireysel ve toplumsal dönüşüm sürecinde yapısal bağlamın etkileşimi ve iv) son olarak toplumsal yapıların özgül, tikel ve farklılaşan özellikleri (Skocpol, 2014: 2). Bu kapsamda Özdalga (2016: 11) tarihsel sosyolojinin analiz yöntemlerini dört başlıkta toplamaktadır: (i) uzun-sürelili bir perspektifle dönüşümler, (ii) bağlamsal perspektifler, (iii) ilişkisel boyutlar ya da karşılıklı bağımlılıklar, (iv) ve son olarak güç dengeleri.

Konuya ilişkin yapılan çalışmaların önemli bir kısmında ilişkisel boyut incelenmiştir. Diğer bir ifade ile literatür, olanla ilgilenmiş ve oluşa yeterince odaklanmamıştır. Askeri darbeleri ve vesayet rejimini anlamak için tarihsel perspektifte nedensel çizgiyi takip etmek ve sosyolojik uzantılarını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu makale, ilişkilerin oturduğu 'bağlamı' sorgulamak suretiyle analiz için daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Sırasıyla üç nedenden dolayı makale Türkiye'de sivil-asker ilişkilerini tarihsel ve sosyolojik 'bağlam' üzerinden irdelemektedir. İlk olarak ordu, Türk tarihinin en uzun erimli tarihsel yapısı ve ayrıca (istisnai dönemler olmakla beraber) en güvenilir kurumudur. Buna paralel olarak ordu-siyaset-toplum üçgeninde cereyan eden olgu ve olayların uzun süreli 'tarihsel' bir bağlamı vardır. İkinci olarak toplum, Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin süreç ve doğasını belirleyen ama aynı zamanda bağlamdan etkilenen aktörü konumundadır ki bu, ilişkiler ağının 'toplumsal' bağlamını ortaya çıkarmaktadır. Son olarak demokratikleşme ve siyasal liberalleşmenin temel gündemlerinden olan sivil-asker ilişkilerinde dönüşüm, zamana yayılan bir süreç olduğundan; tarihsel sosyoloji bu dönüşümdeki zorlukları 'patika bağımlılığı' yaklaşımıyla ortaya çıkarmaktadır.

Eleştirel ve eklektik bir yapısı olan tarihsel sosyoloji, araştırmacıya özgürlük ve yaratıcılık konusunda esneklik sağlamakla beraber, bulgu ve sonuçları açısından tartışmalara neden olabilmektedir. Tarihsel sosyoloji bir yaklaşım olarak nedensel analizde tarih ve sosyolojiye dayalı ve bağlam üzerinden büyük ve genel bir çerçeve sunduğundan; kırılmaları, istisnaları, farklılıkları ve detayları göz ardı etmektedir. Makale bu eleştiriye haklı görmekle beraber Mutabakat ve Yakınsama Kuramları üzerinden 'ayırma' odaklı yaklaşımlara bir alternatif görüş sunmaktadır.

Ordunun Siyasetteki Gücü: Toplumsal Kökler

Janowitz (1971) tarafından geliştirilen Yakınsama Kuramı, ordu ile toplum arasındaki norm ve değerlerin birbirine yakınsaması ile uyum ve iş birliğinin hâkim olduğu bir ilişkiler ağının oluşacağını öngörmektedir. Özellikle barış ve istikrarın hâkim olduğu ülkelerde ya da dönemlerde, askerliğin bir uzman meslek ve kuvvet komutanlıklarının ise bir sivil büro hüviyeti kazanarak 'sivilleşeceği'

ve bu yolla demokratik ve çağdaş bir ilişkiler ağının oluşacağı varsayılmaktadır. Fakat Kuram bu 'olumlu' yakınsamanın yanında; siyasi alan da dahil bir bütün olarak sivil alanın, militan norm ve değerleri ve askeri/güvenlikçi bakış açısını öncülleştirerek 'olumsuz' bir yakınsamanın da gerçekleşebileceğine işaret etmektedir. Beka gündeminin sürekli ve her şeyin üzerinde olduğu, sivil ve siyasi konuların sıklıkla güvenlik gündemi haline getirildiği (güvenlikleştirme), tarih ve coğrafyaya çok fazla atıf yapıldığı ülkemizde (Aydın, 2010: 164); bahsi geçen yakınsama olumsuz bir seyir izlemiş ve ülkenin demokratikleşme ve kalkınma gündemine ket vurmuştur (Cizre, 2003: 217-219).

Kamuoyunun askere yüklediği kutsiyet, iç ve dış siyasette orduya biçtiği rol, milliyetçi-muhafazakâr söylemlerle pekiştirilmiştir. Ordunun toplumsal karakteristiğine ilişkin retorikler, orduya geniş bir taban desteği sağlamakla kalmamış, sivil siyasetin ve kamusal alanın da askerileşmesine kapı aralamıştır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk milleti ordusunu çok sever, onu kendi idealinin koruyucusu olarak düşünür" sözü, ordunun geniş toplumsal katmanlardaki anlam ve önemini özetler mahiyettedir (Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2020). Ordunun, seçilmiş iktidarlar üzerinde vesayet kurması, uzun yıllar rahatsızlığa ya da toplumsal bir muhalefete neden olmamıştır. Diğer bir ifade ile toplum, sivil-asker çatışmasının yaşandığı her dönemde ordu lehine bir pozisyon almıştır. TSK'nin siyasete müdahaleleri toplumsal muhalefet ile karşılaşmamış, hatta çoğu zaman destek görmüştür. 1980 darbesinden sonra uzun yıllar Kenan Evren'in geniş kalabalıklar tarafından alkışlanması ya da darbe yerine 'ihtilal' kelimesinin söylemsel düzeyde kullanılması, bu taraflılığın bir yansıması mahiyetindedir.

Kamuoyu, üçüncü bir aktör olarak ordunun üstün ve egemen pozisyonunu pekiştiren bir rol üstlenmiştir. Yakınsama Kuramının savunduğu 'askeri alanın sivilleşmesi' önermesinin aksine; ordu-toplum yaklaşması nedeniyle sivil alan askerleşmiştir. Ordunun gücünü pekiştiren toplumsal bağlam, söylemsel ayrıcalıklar olarak ortaya çıkmakta ve ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetini ve kamu idaresi içerisindeki ayrıcalıklı konumunu meşrulaştırmakta ve pekiştirmektedir. Toplumun orduya yüklediği tarihsel ve toplumsal roller, kamuoyunda kurumlara ilişkin güven verilerinde ortaya çıkmaktadır. TSK, tarihin her döneminde en güvenilir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır (Esmer, 2012: 11). Buna karşın sivil siyasetin ana aktörleri olan meclis, siyasi partiler ya da hükümetlere ilişkin toplumsal güven görece zayıf kalmıştır. Bu durum, sivil-asker ilişkilerini sivil siyaset lehine dönüştürmek isteyen elitlerin elini güçlendirmiştir. Bu bölümde, ordu-toplum dayanışmasının kökleri bağlamsal nedenleriyle incelenmiştir: Ordu-millet, Peygamber ocağı.

Ordunun hegemon gücünü meşrulaştıran bu toplumsal kökler, milliyetçi ve muhafazakâr geniş kitlelerde süreklilik arz etmekte ve Osmanlı'dan günümüze bir devamlılık teşkil etmektedir. Bununla beraber kentleşme, toplumsal sekülerleşme ve endüstri toplumu, ordunun kutsiyetine ilişkin toplumsal referans kaynaklarında önemli kırılmalar yaratmıştır. Diğer bir ifade ile süreklilik ve devamlılık, içerisinde aynı zamanda değişim ve kırılmalar da barındırmaktadır. Zorunlu askerliğin 'sorun' ve çağ dışı telakki edilmesi, bakaya kalanların ve askerden kaçanların sayısındaki artış ve nihayetinde popülist milliyetçi söylemlerin özellikle yeni kuşaklarda istenen etkiyi yaratmaması, bahsi geçen karakteristiklerin erozyona uğradığını ve milliyetçi-muhafazakâr kesimler dışında güç ve etkinliğini kaybettiğini göstermektedir.

Türk Tarihinin Toplumsal Karakteristiği: Ordu-Millet

Ordu-millet anlayışı, sivil-asker ayrımını ortadan kaldıran ve askeri norm ve değerlerin toplumsallaşmasını öne süren militarist bir yaklaşımdır. Generallerin liderliğinde milletlerin mücadelecî ruhuna atıf yapılarak hem milleti hem de devleti, ordu üzerinden şekillendirmeyi amaçlamaktadır (Grüßhaber, 2016: 1). Alman komutan Colmar von der Goltz tarafından kaleme alınan ve 1885 yılında Türkçeye tercüme edilen *Millet-i Müselleha* adlı eser ile ordu-millet kültürü dilimize ve tarih yazımına girmiştir. Bu eser, uzun yıllar ordu mensuplarının başucu kaynaklarından birisi olmuş ve düşünsel dünyalarında önemli etkiler bırakmıştır (Semiz, 2013: 3). Ordu-millet retoriği, sonraki dönemlerde Türk tarihini açıklayan ve ordu-toplum dayanışmasını anlamlandıran temel dayanaklardan birisi olmuştur.

Türk tarihi bir bütün olarak incelendiğinde, ordunun merkezi rolü yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk kavimlerinin ordu üzerinden kısa sürede örgütlenmesi, militer yeni devletler kurması ve fetihlerle sınırlarını genişletmesi; askeri yeteneklerinin üstün olduğunu göstermektedir. Klasik dönemde kutsal anlam yüklenen (Aşina) hükümdar, aynı zamanda ordu komutanı olmuş ve iktidardaki değişimler komutan ve ordu rekabetleri üzerinden gerçekleşmiştir. Türkler, İslam'dan sonra da bu özelliğini korumuş ve dine hizmet eden önemli bir kuvvet olmuştur (Terzi, 2007: 359). Türk-İslam tarihi dediğimiz dönemde Türkler, İslam Halifelerinin ordusunda görev almış, sonrasında da yeni İslam devletleri kurmuştur. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşen Türkler, ileri karakol görevi görmüş ve Haçlı Seferlerine karşı İslam coğrafyasının savunuculuğunu üstlenmiştir.

Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliği olarak kurulması ve 'Gaza-Cihat' politikaları; kısa zamanda Rumeli'de yayılmasına, İslam'daki fetih ruhu ve hadis müjdesi ile İstanbul'un fethedilmesine (Topal, 2006) ve beyliğin bir

imparatorluğa dönüşmesine imkân sağlamıştır. Bu kapsamda İnalçık (1972: 1058), Osmanlı'nın bir imparatorluğa dönüşmesinde ordu-millet karakterinin önemine dikkat çekmiş; Ortaylı (2007: 198) ise: "Türkiye'nin millî tarihinde ordunun çok önemli bir yeri vardır; yani militer hatta militarist yapı Türk toplumunun, Türk tarihinin içindedir, iskeleti teşkil eder" gözlemlerini paylaşmıştır. Askeri yemin törenlerinde yüksek sesle ve toplu okunan Harbiye Marşının son mısrası olan "Tarihlere sorun ki bize 'Ölmez Türk' derler," bu tarihsel okumanın bir yansıması mahiyetindedir.

Burada tartışma konusu olan, Türklerin ordu-millet karakterinin olup olmadığı değil, bu kültün tarih okumalarının merkezine oturtulması ve yoğun işlenmesidir. Türk tarihçiliğinin ve tarih yazınının temelini savaş, barış ve güvenlik konuları teşkil etmektedir. Eklektik bir yöntemle ordu kelimesinin ders kitaplarında-millet, vatan, devlet ve kahramanlık- temaları ile yoğun şekilde işlendiği görülmektedir (Osmanoğlu, 2013: 996). Bu nedenle tarihin diğer alt bileşenleri yeterince incelenmemiş, bu durum yüzyıllara dayanan tarihin ordu tarihine indirgenmesine neden olmuştur.

Türk imgesi 'kahramanlık' üzerinden inşa edilmiştir (Lerner, 1958). Bu nedenle askeri zaferler ve ordu tarihi üzerinden bir kahraman Türk imajı yaratılmıştır. Tarihi kahramanların çoğu ordu mensuplarından seçilmiş ve asker/askerlik, toplum ile özdeşleştirilmiştir. Örneğin topluma mal olmuş 'kadın' figürleri, orduya hizmetleri üzerinden tarihselleştirilmiş ve kahramanlaştırılmıştır. Havalimanına ismi verilen Sabiha Gökçen, Kastamonu Cumhuriyet Meydanı'nı süsleyen Şerife Bacı ya da Erzurumlu Kara Fatma, bu kapsamda akla gelen ilk örneklerdir.

Ordu-millet retoriği, yakın geçmişte devam ettirilmiş ve hem sağ-muhafazakâr hem de sol-seküler kesimlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Her ne kadar referans kaynakları ve gayeleri farklı olsa da ordu-millet retoriği cumhuriyetin ilanından sonra da yerini korumuştur. Muhafazakâr kesimler, Çanakkale Destanı'nı millileştirmek suretiyle ordunun uhrevi kökenlerine atıf yapmıştır. Bu kapsamda İstiklal şairi Mehmet Akif, vatani "binlerce kefensizin yattığı toprak" olarak resmetmiştir. Diğer cenah, Kurtuluş Savaşı üzerinden ordu-millet bütünleşmesini pekiştirmiş; Atatürk portresinin yanına "Cumhuriyeti biz böyle kazandık" resimleri asılmıştır.

Peygamber Ocağı Olan Ordu

Din, klasik dönemde yöneten (Sultan) ile yönetilen (Reaya) arasındaki bağ ve iktidarın meşruiyet kaynağı olmuştur. Türk modernleşmesi ve cumhuriyet reformları ile laik bir düzene geçilmiş ve bu bağ, önemli ölçüde erozyona

uğramıştır (Gürler, 2010: 13-30). Dinin birleştirici gücündeki zayıflama, zamanla devlet-toplum ilişkilerinde siyasi hizipleşmelere ve bazen de çatışmalara neden olmuştur. Çatışmaların yaşandığı dönemde laiklik yanlısı pozisyon alan ordu, geniş toplumsal katmanların doğrudan hedefi haline gelmemiştir. Ordunun siyasi alanı daraltması ya da askeri darbelerle doğrudan müdahale etmesi, kamuoyunda bir sorun olarak algılanmamış ve siyasal alanın sivilleşmesi hususunda güçlü ve geniş bir toplumsal muhalefet oluşmamıştır.

Bu paradoksu açıklayan temel bulgu, kamuoyunun milli atıfların yanında dini atıflarla orduyu kutsamasıdır: peygamber ocağı. Silahlı kuvvetler, toplumsal hafızalarda dini öğretiler ile yoğrulmuştur. Toplum nazarında ordu, Mehmetçik yuvasıdır. Mehmet, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in Türkçeleştirilmiş isimlerinden birisi olup Türk Dil Kurumu'na göre Mehmetçik, Türk askerine sevgi duygusu ile verilen isimdir (Türk Dil Kurumu, 2020). Ordunun kutsiyetine ilişkin referansların ana kaynağı dindir. İslam'a göre ordu; inananlara düşmanlık eden, İslam'ı ve Müslümanları ortadan kaldırmak için savaşan müşrik güçlere karşı; dini savunmak ve tebliğin önünü açmak için oluşturulmuş bir kuvvettir.¹ Ordunun kutsiyetine ilişkin deliller, devamında sünnet ile yoğrulmuş ve Hz. Peygamber'in komutan vasfı ve İslam'ın fetihlerle genişlediği bilgileri teolojik öğretilerde yer almıştır (İzzetî, 1984: 308).

İslam'ın en kutsal mertebelerinden olan 'gazi' ve 'şehit' makamları laik düzende halkın nazarında korunmuştur. Dualı ya da davullu törenler, er adaylarına yakılan kınalar, verilen harçlıklar, asker uğurlama adıyla bir gelenek ve kültürel kod haline dönüşmüştür (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). Bu kapsamda zorunlu askerlik uygulaması, bir vatandaşlık görevi olarak kurumsallaşmış; iş hayatına atılma ya da evlilik gibi kararların öncülü haline gelmiştir. Bu kutsal anlam, orduya saygı ve güvenin yanında ihtilaf ve çatışmalarda toplumsal sahiplenme ve koruma sağlamıştır. Bu nedenle orduya hanel getirecek ya da ona zarar verecek her türlü söz ya da eylem, aynı zamanda kutsiyete ve dinin bekasına olan bir saldırı olarak yorumlanmıştır. Bu durum, sağ siyaseti de etkilemiş ve hükümetler, orduyu doğrudan hedef alan açıklama ve politikalardan kaçınmışlardır. Bu kutsiyet nedeniyle, ordu ve askerlik konularında tartışma açmanın ya da eleştirilerde bulunmanın bugün bile kolay olmadığı söylenebilir.²

Türk dış politikası, yoğun tehdit algıları ile örülü olduğundan ordunun sahip olduğu ayrıcalıklar; devletin varlığı ve bağımsızlığı, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğü için bir zaruret olarak benimsenmiştir. Ordunun kutsallığı, dini referansların yanında reel-politik gerçeklikler üzerinden de inşa edilmiştir. Güvenlik ve tehdit temelli zihin dünyası, orduyu öncülükleyen bir kamuoyu yaratmış ve var olmak adına onu 'yıpratılmaması' gereken aktör konumuna

getirmiştir. Türk tarihi, 19. yüzyılın ortalarından beri savunma savaşlarına sahne olmuştur. İç isyanlar ve kaybedilen topraklar sonrasında Osmanlı hızla dağılma sürecine girmiş ve I. Dünya Savaşından sonra elde Anadolu ve Doğu Trakya kalmıştır. Yakın tarihteki acı kayıplar, hafızalarda derin izler bırakmış ve 'Sevr Sendromu' olarak nitelendirilen ve tıpkı bir önceki yüzyılda olduğu gibi 'ülkeyi bölüp parçalamak isteyen düşmanlar' yaygın algısına kapı aralamıştır (Şener, 2014: 1844). Tarihin tekerrür ettiği varsayımı üzerinden geliştirilen jeopolitik söylemler ile coğrafyanın zorluğuna ilişkin atıflar, kamuoyunda kabul görmüş ve geniş kitlelerce paylaşılmıştır (Yeşiltaş, 2016). Dâhili ve harici düşmanlara karşı 'ordu yıpratılmamalı' düsturu hafızalarda yer edinmiştir. İçerideki düşmanlar/işbirlikçileri hususunda hassas ve farkındalığı yüksek olan toplum, daha özelde terör örgütleri ve irtica ile mücadele kapsamında ordunun siyasete müdahalesini makul ve gerekli görmüştür. 'Dışa karşı dirlik, içe karşı birlik' söylemi, 1980 darbesinde şu ifadelerle gün yüzüne çıkmıştır (Darbe Bildirisi, 1980: 2):

Düşmanın amaç ve yöntemleri, anarşi, terör ve bölücülüğün ulaştığı düzey; özel hukuki tedbirlere, idari düzenlemelere, sosyal koşulların geliştirilmesine, milli eğitim ve iş hayatının düzenlenmesine ihtiyaç göstermekteyken; milletin vekâletini taşıyan milletvekilleri ve senatörler Meclislerde aylardan beri hiçbir sorumluluk duymadan yalnız parti menfaat ve disiplini uğruna bu olaylara seyirci kalabilmişlerdir... Milli birlik ve beraberliğe en fazla muhtaç olduğumuz dönemlerde bile kutuplaşmalar ve bölünmeler adeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasi çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir. Anarşi, terör ve bölücülük; ülkemizin halen içinde bulunduğu hayati önemi haiz siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar, devlet ve milletimizin bekasını tehdit eder boyutlara ulaşmış ve bu hal devletimizi, Cumhuriyet tarihinin en ağır buhranına sürüklemiştir.

Neticede orduya ve ordu mensuplarına milli, dini ve reel-politik referanslarla yüklenen kutsiyet, farklı toplumsal katmanların nazarında onu güzide bir yere oturtmuştur. Bu saygın konum, ordunun siyasete müdahalesinin ve yarattığı olumsuz sonuçların görmezden gelinmesine imkân sağlamıştır. Tehdit/düşman merkezli dış ve güvenlik politikası okuması, toplumsal muhalefetin oluşmasına ya da ordu ile toplum arasında bir çatışmanın doğmasına engel olmuştur. Bu durum, bir sonraki kısımda detaylandırılan tarihsel kırılma noktalarında ve darbelerde, orduya geniş halk desteği sağlamıştır.

Ordunun Siyasetteki Gücü: Tarihsel Kökler

Türkiye'de sivil-asker ilişkileri tarihini, ordunun egemenliğini (hegemonya) tesis ettiği bir düzlem olarak okumak mümkündür. Devlet, toplum ve birey ilişkilerinin yeniden şekillendiği son yüzyılda ordu 'özne' görevi görerek siyasi

alandaki güç ve etkinliğini sağlayacak ve ayrıcalıklarını sürdürecektir bir siyasi/sivil alan inşa etmiştir. Modern siyaset, askerler tarafından inşa edildiğinden; sonrasında yeniden tesisi ya da 'balans ayarı' için müdahalede hiçbir sakınca görülmemiştir. Ordunun nüfuzuna kıyasla oldukça yeni ve zayıf olan siyasi aktör ve kurumlar, ihtilafli durumlarda ya da çatışma ortamında ayakta kalamamıştır. Süleyman Demirel'in "6 kez gidip 7 kez geldim" sözü iktidarların, askeri vesayet karşısındaki çaresizliğini göstermektedir. Kenan Evren'in kullandığı ifadeler, ordu egemenliğinin tarihsel köklerini gözler önüne sermektedir (Darbe Bildirisi, 1980: 3):

Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır.

Asker egemenliği, tarihsel dönemlerdeki belirleyici konumundan kaynaklanmaktadır. Bu kısımda bu tarihsel kırılma noktaları üzerinden sivil-asker ilişkileri incelenmiştir. Bu tarihsel kökler (i) Türk modernleşmesinin öncüsü olan ordu, (ii) ülkeyi kurtaran ve cumhuriyeti kuran ordu, (iii) cumhuriyet değerlerinin koruyucusu olan ordu ve (iv) anayasal ayrıcalıkların sahibi olan ordu olarak sıralanmıştır. Ordunun tarihsel rollerine yapılan atıflarda, dönemsel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Türk modernleşmesinin öncüsü ve ülkeyi kurtaran ve cumhuriyeti kuran ordu söylemi Osmanlı'nın son döneminde ve cumhuriyetin ilk yıllarında güçlü iken; cumhuriyet değerlerinin koruyucusu olan ordu söyleminin çok partili hayata geçtikten sonra güçlendiği gözlemlenmektedir.

Türk Modernleşmesinin Öncüsü Olan Ordu

Askeri zaferlerle Viyana kapılarına kadar ilerleyen Osmanlı İmparatorluğu; coğrafi keşifler, sanayi devrimi, aydınlanma ve Fransız ihtilali sonrasında Batı'ya karşı üstünlüğünü kaybetmiş ve cephelerde yenilerek önce duraklama, sonra da gerileme dönemine girmiştir. Osmanlı modernleşmesi, parçalanmayı ve dağılmayı önlemek amacıyla güvenlik kaygıları üzerinden şekillenen bir süreç olarak ortaya çıkmış ve kurtarma-hayatta kalma düsturu ile şekillenmiştir (Altunışık ve Tür, 2005: 3). Bu durum ilk ve en nihayetinde ordunun kabiliyet ve imkânlarını tartışılır hale getirmiş ve modernleşme, ilk kez orduda yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına damga vuran ve Ortaylı'nın (2008) İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tanımladığı bu dönem, bürokratik, hukuki, toplumsal ve ekonomik yaşamın her alanında değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı modernleşmesinin ortaya çıkardığı yeni

zümre ve reformcu entelektüeller ordu etrafında örgütlenmiştir (Ahmad, 2016: 22). Eski ile yeninin, gelenek ile modernin iç içe geçtiği bu dönemde ordu, münevverler arasında ortaya çıkan siyasi hizipleşmelerde (Osmanlıcılık, İslamcılık, Batılılaşma ve Turancılık da dâhil Türkçülük) hem özne hem de nesne görevi görmüştür.

Modern okullar, geleneksel ilişkilerin dönüşümünde kritik bir rol oynamıştır. Bu okullar hem siyasete kaynaklık etmiş hem de reformlar talep eden yeni nesillerin yetişmesine imkân sağlamıştır (Akpolat, 2014: 98). Harbiye, askerlerin yalnızca Batı bilim ve tekniği ile değil aynı zamanda dil, kültür, siyaset ve felsefeleri ile de tanışmasına imkân sağlamıştır. Harbiye mezunları sonrasında kurdukları örgütler ya da siyasi partiler ile İmparatorluğun son 50 yılına damga vurmuştur. Osmanlı modernleşmesi, reel-politik nedenlerin yanında bu yeni zümrenin talep ve baskıları ile ivme kazanmıştır: Yeni-Osmanlılar, devamında Jön Türkler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti.

Yeni Osmanlılar, 30 Mayıs 1876 yılında Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek modern tarihin ilk askeri darbesini gerçekleştirmiş; devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart Vakası (1909) ile II. Abdülhamid iktidarına son vermiştir. Ordu merkezli bu Cemiyetin yönetimde olduğu 1908-1919 tarihleri arasında padişahın rolü simgesel düzeyde kalmıştır. 1918 yılındaki son kongre ile İttihat ve Terakki'nin 10 yıllık iktidarı bitmiş ve aynı yıl imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması ile İmparatorluk yıkılmıştır (Tunaya, 1998: 37). Mondros Ateşkesinden sonra Kurtuluş Savaşını örgütleyenler yine ordu mensupları olmuş, sonrasında üniformalarını çıkartarak cumhuriyeti kuran yeni siyasi elitlere dönüşmüşlerdir.

Ülkeyi Kurtaran ve Cumhuriyeti Kuran Ordu

Sırp ve Yunan isyanlarından sonra Osmanlıcılık, I. Dünya Savaşı ile de İslamcılık fikrinin devleti koruyup kurtaramayacağı ortaya çıkmıştır. Siyasi ve konjonktürel (reel-politik) gerçeklikler ve Cumhuriyet aydınlarının dünya görüşleri, Türk milliyetçiliğine dayalı, laikliği temel alan modern bir ulus-devletin inşasına kapı aralamıştır (Aydemir, 2016). Ülkeyi kurtaran ve sonrasında cumhuriyeti kuran kadroların neredeyse tamamı asker kökenli olmuştur: Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir.

Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara'daki askerler ile İstanbul'daki siyasi elitler arasında yoğun rekabet yaşanmıştır. Ankara kurtuluş mücadelesinin önderliğini yaptığı için, zaferden sonra siyasetin ve yeni devletin merkezi olmuştur. Bu kapsamda İstanbul'daki hükümetler gaflet, dalalet ve hatta hıyanet içerisinde olan ve gündelik siyasetleri ve kişisel menfaatleri için ulusun kaderini umursamayan bir zümre olarak resmedilmiştir (Türk Dil Kurumu, 2020). Gazi,

liderlik özelliği ve organizasyon kabiliyeti ile düşman işgaline son veren ve ülkeyi kurtaran 'Başkomutan' olarak, Türklerin atası anlamına gelen 'Atatürk' soyadını almıştır. Yakın tarihteki tüm darbelerde ülkeyi (yeniden) kurtarma amacı güdüldüğü ifade edilerek Atatürk ismi sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin 27 Mayıs Darbesinde 'Büyük,' 12 Eylül darbesinde 'Yüce,' 28 Şubat'ta ise 'Büyük Kurtarıcı' sıfatlarıyla Atatürk'e atf yapılmıştır.

Kurtuluş Savaşı deneyimi, ordu mensuplarında sivil siyasete karşı genel bir kuşku ve güvensizlik yaratmıştır. Bu güven bunalımı, sivil-asker ilişkilerinde uyum ve iş birliği zemininin oluşmasını engellemiş ve çatışmacı bir iklim yaratmıştır. 'Siyasiler işi beceremedi; müdahale etmek zorundayız' kodu, her darbeye gün yüzüne çıkmıştır. Sivillerin gaflet ve dalaletleri nedeniyle ordunun esasında ülkeyi 'yeniden' kurtarmak amacıyla yönetime el koyduğu teması işlenmiştir. Bu kapsamda 12 Eylül darbe metnindeki şu ifadeler çarpıcıdır (Darbe Bildirisi, 1980: 2): "kutuplaşmalar ve bölünmeler adeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasi çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir." Benzer şekilde 28 Şubat döneminde de ülkeyi irticadan kurtarıyoruz algısı yaratılmıştır (Türkiye Gazetesi, 2013).

Modern Türk devletinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'ın (2014) devleti merkeze alan 'pozitivizm, milliyetçilik, ilerlemeci, Batının üstünlüğü' ilkeleri ile harmanladığı yaklaşımı, yeni cumhuriyetin fikir tohumlarını atmıştır. Bu yaklaşımın bir izdüşümü olarak Türk milliyetçiliğine dayalı çağdaş, seküler bir ulus-devlet inşa edilmiştir. Batılılaşmayı, çağdaşlaşma olarak tanımlayan Berkes'e (1978: 521-526) göre Kemalizm, sadece alt-yapısal bir değişimin ötesinde toplumsal ve kültürel bir dönüşümü de ifade etmektedir. Bu nedenledir ki devlet merkezli ve devlet denetimli bir seyir izleyen cumhuriyet modernleşmesi; kültürel ve toplumsal boyuta eğilmiş ve alfabeden, takvime, kılık-kıyafetten, ezana bireysel alanı ve gündelik yaşamı ilgilendiren süreçleri de kapsamıştır. Çağdaşlaşmanın bu kültürel boyutu, zamanla hem siyasette hem de bürokraside simgeler üzerinden tartışılmaya devam etmiştir. Bireysel alanı sınırlandıran ve devlet müdahalesine neden olan simgeler 'şapka' tartışmasından yıllar sonra, 28 Şubat döneminde 'türban' üzerinden tekrar ortaya çıkmıştır.

'Halk için, halka rağmen' stratejisi nedeniyle iktidarın toplumsal dayanağı ve siyasal meşruiyeti ilk yıllarda göz ardı edilmiştir. İdeal toplum inşasının temel bileşenlerini oluşturan vatandaş, bürokrat ve siyasal elitler; bu idealizm uğrunda takındıkları pozisyonlar üzerinden anlamlandırılmış ve rejim/ideoloji temelli bir mesleki tabakalaşma ortaya çıkmıştır. Bu dönemde geniş kitleler, kültürel olarak dönüşebildikleri ve rejime olan sadakatleri üzerinden siyasette

ve bürokraside kendilerine yer bulabilmiştir (Çınar, 2005: 9). Bu amaçla özellikle Harbiye ve Mülkiye, rejimin talep ettiği nitelik ve özellikte bürokratların yetiştirilmesi görevini üstlenmiştir (Altınay, 2004). Her iki okul da rejim değerleri ile bezenmiş, ulusal gayeye odaklanıp rejimin devamını her şeyin üzerinde gören bürokratları yetiştiren mekânlar olmuştur. Mülkiye Marşı'nda yer alan şu cümle, aydınlatmacı ve kurtarıcı misyonu yansıtmaktadır: "Ey Vatan gözyaşların dinsin, yetiştik çünkü biz." Bu tarihsel kodlar üzerinden kurumsallaştırılmış olan ordunun askeri eğitimi ve çalışma kültürü, siyasete müdahaleyi tetikleyecek özellikler barındırmaktadır (Uluçakar, 2018: 220).

Uzun yıllar devlet ile toplum arasındaki illiyet bağının özü olan 'din,' laikleşme yolundaki reformlar nedeniyle erozyona uğramıştır (Kongar, 2014). Bu durum toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve çok partili hayata geçiş denemelerinde (1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Serbest Fırka) gün yüzüne çıkmıştır. Zürcher'in (2004: 176-205) tek parti devleti olarak tanımladığı bu dönemde, toplumsal muhalefetin oluşmasına ve toplumsal sapmalara neden olan Şeyh Said İsyanı (1925), İzmir Suikastı (1926) ve Menemen Olayı (1930) gibi radikal hadiseler yaşanmıştır. Çağdaş ve Batılı ulus-devlet projesinden ve reformlardan taviz vermek istemeyen Cumhuriyet, isyanlara karşı askeri önlemler almış ve ordunun yeniden başat rol oynadığı sıkıyönetim ve askeri mahkeme uygulamaları hayata geçirilmiştir. Bu politikalar yıllar sonra terör ve irtica ile mücadelede askeri önlemleri merkeze alan yaklaşımın tarihsel köklerini oluşturacaktır.

Çok partili hayata geçildikten sonra TSK, 'ülkeyi (yeniden) kurtarma' misyonu üzerinden siyasi gelişmeleri takip etmiştir. Bu misyon ile kaleme alınmış olan darbe metinlerinin tamamında, tarihin tekerrür ettiği ve TSK'nin tarihsel misyonu yerine getirdiği iddia edilmiştir (Darbe Bildirisi, 1960): "Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla, Türk silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini eline almıştır."

Cumhuriyet Değerlerinin Koruyucusu Olan Ordu

Şerif Mardin (2015: 35), Türk siyasetini çevre-merkez modeli üzerinden açıklamaktadır. Yazara göre Türk modernleşmesi ve ulus-devlet siyaseti, egemen olan merkezin, çevreyi denetim altına alma stratejisine dayanmaktadır. Bu nedenle Türk modernleşmesi merkezileşen ve güçlenen devletin (yöneten merkez), toplumu (yönetilen çevre) biçimlendirdiği asimetrik bir ilişki ağı üzerine oturmaktadır. Türk modernleşmesi, çevre ile merkezin kopuk olduğu ve karşı karşıya geldiklerinde çatışma potansiyeli barındıran bir düzlem yaratmıştır. Bu hizipleşmede egemen konumdaki ordu, devletçi/merkezci bir pozisyon

almış ve 10 yılda bir çevreyi temsil eden iktidarlarla çatışarak merkezin konum ve pozisyonuna hizmet etmiştir.

Modern bürokrasi, tek parti döneminde mesleki tabakalaşma yoluyla rejiminin gönüllü neferleri haline dönüşmüştür (Yılmaz, Doğan ve İnankul, 2013: 274-280). Özellikle Milli Şef döneminde ordu, rejim ve cumhuriyet değerlerinin korunması vazifesini sıkı sıkıya içselleştirmiş; çok partili hayata geçtikten sonra, 'kurtarıcı' misyonunun yanına 'koruyucu' rolü de eklenmiştir. Bürokrasi, zamanla statükocu bir pozisyon alarak siyasi alandaki değişim ve dönüşümün karşısında veto gücü olarak hareket etmiştir (Sarıgil, 2007: 50). Gücünü çevreden alan siyasi partiler, her seferinde kendilerini bürokratik vesayet ile çatışır halde bulmuştur. Modern Türkiye, egemenliği 'kayıtsız, şartsız' millete dayandırarak siyasal alanı genişletmeye ve meşruiyetini halktan alan bir otorite oluşturmaya çalışmıştır. Buna rağmen bürokratik vesayet, siyasal alanın toplumsal köklerinde seçici davranmakta ve iktidar alanını çağdaş değerlerle bezenmiş, cumhuriyet ve ilkelerine 'sözde değil, özde bağlı' seçkinler üzerinden inşa etmeyi ve sürdürmeyi amaçlamıştır (NTV, 2011).

1950 yılında çok partili hayata geçilmesi, devlet-toplum ilişkisini yeniden şekillendirme imkânı sağlamış ve adil ve özgür seçimler, çevrenin merkeze yürümesine kapı aralamıştır. Demokrat Parti'nin meydanlarda kullandığı "Yeter! Söz milletindir" sloganı; otorite ve iktidarın, toplum üzerinden yeniden inşa amacını ve çevre ile merkez arasındaki kopukluğun Demokrat Parti aracılığıyla giderileceği taahhüdünü yansıtmaktadır. Bu seçimden sonra atanmışlar, devlet ve merkezi temsil ederken; seçilmişler toplum ve çevreyi temsil eden aktörler haline dönüşmüştür. Bu hizipleşme kısa süre sonra sivil-asker arasında rekabete ve çatışmaya sahne olacaktır (Hale, 2011: 196-199). Nitekim milli egemenlik görmezden gelinerek 1960 yılında Adnan Menderes ve arkadaşları idam edilmiştir.

Devam eden yıllarda cumhuriyet kazanımlarından özellikle milliyetçilik ve laiklik ilkelerine daha yoğun vurgu yapılarak bu ilkeler üzerinden çevre-merkez tabakaları yaratılmıştır. Bu kapsamda irtica ve Kürt sorunu, ülkenin bekası ve cumhuriyet kazanımları önünde temel tehditler olarak sıralanmıştır (Bilgin, 2005). Tehdit tanımlaması hususunda merkezde konumlu partiler ve milli elitler ile ordu arasında 'milliyetçilik' lehine bir uyumun olduğunu not etmek gerekir (Altınay ve Bora, 2002: 152). Bu kapsamda özellikle Kürt Sorunu ve iltica ile mücadelede, merkez siyaset, Ordu ile benzer bir yaklaşım sergileyerek uyum politikası takip etmiştir. OHAL, Sıkıyönetim, kamusal alan, sınır-ötesi operasyon ve dış politika konularında ana-akım merkez partiler de milliyetçi söylem ve politikalar benimsemiştir. Yakın tarihteki darbe ve muhtıraların tamamı, bu iki

ilkenin korunması gayesi üzerinden meşrulaştırılmıştır. 1980 darbesinde anarşi ve terörle, 28 Şubat post-modern darbesinde ise irtica ile mücadelenin altı çizilmiştir (TBMM, 2012: 28).

Ordunun cumhuriyet değerlerini koruma rolünü, sadece normatif pozisyonu üzerinden açıklamak yeterli midir? Bu rekabetin içerisinde pragmatik motivasyonlar da mevcut mudur? Muhakkak ki, ordunun tarihsel misyonunun yanında; merkezde konumlanmış olmanın ortaya çıkardığı kazanımları korumak/ artırmak gayesi de söz konusudur. Bürokratik pozisyonlarıyla merkeze yerleşen gruplar, sonrasında merkezde sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını devam ettirmek adına devletçi/merkezci refleksler göstermiştir. Darbe ve muhtıraların temelinde çıkarlar da rol oynamış ve yalnızca merkezi değil, aynı zamanda merkezde olmanın yarattığı kazanımları korumak da amaçlanmıştır (Çelik, 2019: 205). 1980 darbesinden sonra kabul edilen 1982 Anayasası ordunun güç ve ayrıcalıklarını artırmış, darbe lideri General Evren sonrasında cumhurbaşkanı olmuştur.

Ordu, çevre ile merkezin çatışmasında merkezden yana pozisyon aldığından sivil muhalif grupların da 'umut' beslediği aktöre dönüşmüştür. Kazanımlarını korumak ya da geliştirmek isteyen aktörler için TSK'nin siyasi gücü, vazgeçilmez ve devredilmezdir. Bu nedenle, 'cumhuriyetin koruyucusu' söyleminin zaman zaman sivil muhalifler tarafından araçsallaştırıldığı ve siyasi rekabetin bir parçası haline geldiği dönemler yaşanmıştır. Basit bir tabirle 'darbe çığırtkanları,' sağ-muhafazakâr iktidarların hemen tamamında ortaya çıkmıştır. İktidarı değiştirme, iktidara gelme ihtimali olmayan ya da iktidarın bölütürücü gücünden yararlanamayan bazı muhalif gruplar, askeri vesayeti ya da darbeyi bir çıkış yolu olarak görmüştür. İnönü'nün DP iktidarına karşı sarf ettiği "Şartlar olgunlaşırsa ihtilâl meşru olur. Bu yolda devam ederseniz sizi ben de kurtaramam" cümleleri meclis kayıtlarına geçen ilk ifadedir (Ertem, 2016: 145). Yıllar sonra Refah-Yol iktidarı döneminde ve sonrasında "Ordu göreve" sloganları atan çevreler basına yansımıştır.

Anayasal Ayrıcalıkların Sahibi Olan Ordu

Türkiye'de kabul edilen anayasaların tamamının mimarı ordudur. Bu nedenle yürürlükte olan farklı anayasalar, sivil kurumların zayıf ve bağımlı, siyasi liberalleşmenin sınırlı ve ordunun egemen olduğu bir rejim yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında ordunun, Türk siyasi tarihinde yasama-yürütme ve yargı erkinden sonra dördüncü bir erk olduğunu iddia etmek mümkündür. Hukuki modernleşmenin birincil aktörü olan ordu, sonrasında kabul ettirdiği anayasalar ile kendisi için ayrıcalıklar yaratmaya ve etki ile gücüne hukuki ve kurumsal zemin oluşturmaya önem vermiştir. Ülkemizde anayasa yapım süreçleri, siyasi

alanın ve sivil aktörlerin güçlenmesine imkân sağlayamamıştır. 1961 ve 1982 Anayasaları, darbelerden sonra askerlerin dayatması ile yazılmış ve kabul ettirilmiştir. Türkiye’de “mutabakata dayalı, toplumun tüm katmanlarının temsil edilebildiği, uzlaşılarak ulaşılan genel görüş birliğine dayalı oйдаşmacı bir anayasa yapımı” gerçekleşmemiştir (Yıldırım, 2019: 37).

Anayasal güvence altına alınan askeri vesayet, sonrasında ordunun siyasete müdahalesine hukuki dayanak oluşturmuştur (Gençkaya ve Özbudun, 2009: 22). 1982 Anayasası ile milli güvenlik ve dış politikaya ilişkin kararlarda orduya geniş haklar tanınmış ve sivil inisiyatiflerin geliştirilmesi engellenmiştir. Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasanın 118. Maddesi, 2945 sayılı MGK Kanunu ve 211 sayılı İç Hizmet Kanunu’nun 35. Maddesi, ordunun siyasete müdahalesine hukuki dayanak oluşturmuştur.

1990-95 yılları arasındaki sıkıyönetim ve olağanüstü hâl uygulamaları ile 28 Şubat post-modern darbesi ve sonrasındaki e-muhtıra, bu anayasal ayrıcalıkların bir yansımasıdır. Uzun yıllar terörle mücadele, ordunun siyasetteki rolünü pekiştirmiş ve sıkıyönetim ve olağanüstü hâl uygulamaları ile yerel yönetimler 2002 yılına kadar ordu kontrolüne bırakılmıştır. Özgürlük-güvenlik dengesi, terörle mücadeleden dolayı güvenlik lehine evrilmiş ve sivil siyasetin alanı daraltılmıştır (Karaosmanoğlu, 2000: 214). Turgut Özal ve Erdoğan iktidarları döneminde alınan siyasi inisiyatifler ile reform ve açılımlar bir rahatlama yaratsa da istisna olarak kalmış ve amacına ulaşamamıştır. Benzer şekilde 28 Şubat krizi, MGK toplantısı üzerinden cereyan etmiş ve dayatılan kararlar ile hükümet, post-modern bir darbeyle dağılmıştır. Ayrıca güvenlik ve tehdit algılamasının çok geniş yorumlanması, güvenlik ve dış politika ile doğrudan ilgisi olmayan milli eğitim, yargı, medya, cumhurbaşkanlığı seçimi vs. konularında da ordunun sivil alana müdahale etmesine kapı aralamıştır. Son olarak 2008 cumhurbaşkanlığı seçiminde TSK, kendi yetki ve sorumluluğunda olmamasına rağmen yayınladığı bildiri ile adayın taşıması gereken nitelikleri sıralamıştır.

Hala yürürlükte olan darbe anayasası, askeri vesayeti anayasal norm haline getirmenin yanında ordu üzerindeki sivil kontrolü de sınırlandırmıştır. Hukuki ayrıcalıklar, seçilmiş iktidarın orduyu kontrol etmesine ve denetlemesine imkân vermemiştir. Yargı erki, sivil-asker ayrımı ile parçalanmış ve TSK, bürokratik kurumlar içerisinde özerk bir yapıya bürünmüştür. 1982 Anayasası ile daha önce kurulmuş olan Askeri Yargı, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi aynen korunmuş, görev ve yetki alanları genişletilmiştir.

Ordunun anayasal ayrıcalıklarının bugün de devam ettiğini iddia etmek mümkün değildir. Türkiye’de sivil-asker ilişkilerinde Soğuk Savaş sonrası dönemde, hukuki ve kurumsal yapı açısından önemli kırılmalar yaşanmıştır.

Turgut Özal liderliğinde, sivil-asker ilişkilerinin siviller lehine bir dengeye oturtulması amacıyla birtakım inisiyatifler geliştirilmiş; fakat Özal'ın ani ölümü ve sonrasında artan terör eylemleri ve irtica tehdidi nedenleriyle sivil-asker ilişkilerinin demokratik teamüller çerçevesinde yeniden şekillenmesi imkân bulamamıştır. Türkiye-AB gündeminin yoğunlaştığı ve Helsinki Zirvesi'nde (1999) Türkiye'ye adaylık statüsünün verildiği dönemlerde sivil-asker ilişkileri, AB uyum paketlerinin gündemi haline gelmiş ve hem DSP-MHP-ANAP hem de AKP iktidarları döneminde önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda sıkıyönetim ve OHAL uygulamaları kaldırılmış, askerinin sivil alana ve siyasete kurumsal müdahale aracı olan MGK'da siviller lehine düzenlemeler gerçekleştirilmiş, TSK Sayıştay denetimi altına alınmış ve paralel yargı erkleri kaldırılmıştır.

TSK'nin anayasal koruma altında olan ayrıcalıkları, Erdoğan iktidarı döneminde hayata geçirilen reformlarla, daha demokratik ve sivil siyaseti güçlendiren bir yapıya bürünmüştür. Bu kapsamda MGK'nın yapısı ve işleyişinde siviller lehine düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kaldırılmıştır. Ordunun mali denetimi yeniden düzenlenerek Yüksek Askerî Şûra (YAŞ) kararlarına karşı sivil mahkemelerde itiraz hakkı tanınmıştır. TSK'nin şehirlerde operasyon yetkisi alınmış ve darbelere hukuki zemin hazırlayan İç Hizmet Kanununun 35. Maddesi yenilenmiştir. Son olarak Jandarma ve Sahil Güvenlik Komutanlıkları, İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır. Hem yasal hem de kurumsal düzeyde alınan bu önlemler önemli ve kayda değerdir (European Commission, 2010: 12). 2007-2011 yılları arasında ise, sonradan komploları ortaya çıkan Balyoz ve Ergenekon davaları nedeniyle ordunun komuta kademesinde ve kurumsal yapılanmasında büyük bir değişim yaşanmış, muvazzaf generaller ve ordu komutanları 'darbe planları' iddialarıyla gözaltına alınmıştır. Öyle ki dönemin genelkurmay başkanı, terör örgütü liderliğinden tutuklanmış ve hapis yatmıştır.

Uzun yıllar AKP iktidarı ile iletişim ve işbirliği içerisinde olan ve Şubat 2014 tarihli MGK toplantısında "halkın huzurunu ve ulusal güvenliği tehdit eden yapılanma, devlet içindeki illegal yapılanma, paralel yapılanma, paralel devlet yapılanması ve terör örgütleriyle işbirliği içinde hareket eden paralel devlet" ifadeleri ile çerçeveselendirilen (Demirtaş, 2014); Mayıs 2016 tarihli MGK (Genel Sekreterlik, 2016) toplantısında ise 'terör örgütü' olarak tanımlanan FETÖ/PDY; ordu da dâhil yasama, yürütme ve yargının önemli ve kritik kurum ve kuruluşlarına sızmıştır (BBC, 2017). AKP iktidarı ile anlaşmazlık, rekabet ve çatışma içine giren örgüt, nihayetinde kendisiyle iltisaklı kişilerin yönettiği bir grup asker ve sivil işbirlikçileri ile 15 Temmuz'da başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur.

Devamında FETÖ/PDY ile mücadele kapsamında ilan edilen OHAL döneminde, ordu üzerindeki iktidar yetkileri arttırılarak sivil gözetim güçlendirilmiştir. Bu kapsamda Kuvvet Komutanlıkları Milli Savunma Bakanlığına bağlanmış, Sahil Güvenlik ve Jandarma İçişleri Bakanlığı emrine bırakılmış ve Harp Okulları kapatılarak Milli Savunma Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. İktidara yakınlığı ile bilinen sivil bir akademisyen, Üniversite Rektörü olarak atanmış, Milli Savunma Bakanlığı görevine ise emekli olan Genelkurmay Başkanı getirilmiştir. Ayrıca GATA, Sağlık Bakanlığına bağlanmış ve ismi, askeri darbe ile tahttan indirilmiş olan Sultan II. Abdülhamid ile değiştirilmiştir. 27 Mayıs Darbesi'nin simgesi olan Yassıda ise Adnan Menderes ile arkadaşlarının hatıralarını yaşatmak için 'Demokrasi ve Özgürlükler Adası' ismini almıştır.

Öte yandan iktidarın OHAL dönemi bazı tedbir ve uygulamaları tepkiyle karşılanmış ve eleştiri konusu olmuştur. Uzatılan OHAL rejimi ve pratik uygulamalar; temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması, hukuka erişim ve adil yargılanma hakkını zayıflatması, olağanüstü yetkilerin orantısız kullanılması, Cumhurbaşkanlığı sisteminin kabulü ile denge ve denetleme mekanizmasının zayıflaması vb. nedenlerle eleştirilmiştir (AB Komisyonu, 2019).

Yukarıda detaylarıyla açıklanan değişim ve konjonktürel kırılmalar, yasal ve kurumsal önlemleri almış olması bakımından önemli ve kayda değerdir. Bununla beraber ilişkiler ağına 'ayırma' temelinde yaklaşmakta, geniş kapsamlı ve mutabakatın yer aldığı bir dönüşümü ifade etmemektedir. Kurumsal kapasite, enformel mekanizmalar, hukuk devleti ve demokratik teamüller konusundaki kronik sorunlar dikkate alındığında bu hukuki ve kurumsal düzenlemelerin sürdürülebilirliği, içerisinde soru işaretlerini barındırmaktadır. Demokratikleşme serüvenini tamamlayamamış, hukukun üstünlüğünü tesis edememiş ve denge-denetleme mekanizmalarını işlevsel hale getirememiş bir ülkede bahsi geçen yasal ve kurumsal önlemler, kâğıt üstünde kalmakta ya da kişi ve aktörlere bağımlı şekilde yalnızca konjonktürel istisnalar yaratmaktadır.

Türkiye'de toplumun hemen tüm katmanlarını içerisine alan bir zihinsel dönüşüme ve iş yapış şekillerinde değişime ihtiyaç duyulmaktadır. Yönetici elitlerde, bürokratik katmanlarda ve geniş toplumsal kitlelerde ordunun rol ve pozisyonuna, egemenliğin ve yönetimde meşruiyetin kaynaklarına ve darbelerin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlara ilişkin tartışmalar devam ettirilmeli ve çözüm odaklı yaklaşımlar geliştirilmelidir. Bu değişim ve dönüşümler, her şeyden önce yeni, sivil ve çağdaş bir anayasayı gerekli kılmaktadır. Bu amaçla toplumsal mutabakata dayalı, insan hak ve özgürlüklerini koruyan, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine ivme katacak ve sivil-asker ilişkilerini demokrasi lehine ve uzlaşayı pekiştirecek şekilde inşa edecek yeni bir anayasaya ihtiyaç

duyulmaktadır. Bu kapsamda ortaya çıkan inisiyatiflerin tamamı başarısızlıkla sonuçlanmış ve sivil siyaset, askeri vesayetın mirası olan 82 anayasası yerine sivil ve demokratik yeni bir anayasa oluşturamamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk siyasi tarihinin egemen gücü ordudur. Bu durum orduya, seçimlerle işbaşına gelen iktidarlar üzerinde vesayet kurmasına ve darbeler üzerinden siyasete doğrudan müdahale etmesine imkân sağlamıştır. Bu nedenle ordunun neden daha güçlü ve üstün olduğu sorunsalının, eleştirel bir bakış açısıyla yeniden ve detaylı olarak irdelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda kaleme alınan makalede, ordunun bu üstün olma pozisyonu tarihsel ve toplumsal kökleri üzerinden incelenmiştir. İki ana bölümden oluşan makalenin ilk bölümde ordunun güç, etki ve vesayetinin toplumsal kökleri; ikinci bölümde ise tarihsel kökleri açıklanmıştır.

Tarihsel-sosyolojik bakış, siyasi kırılmaların yaşandığı dönemlerde (modernleşme, ülkenin kurtarılması, cumhuriyetin kurulması, anayasa yapımı) ordunun başat rol oynadığını ve sivil alanı kendi güç ve ayrıcalıkları üzerinden inşa ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Kamuoyu, sivil-asker çatışmalarında ordu yanında bir pozisyon almış, darbe ve muhtıralara karşı toplumsal bir muhalefet oluşmamıştır. Öyle ki ordu-millet ve peygamber ocağı retoriği TSK'ye milli ve dini anlamlar yükleyerek toplumsal koruma zırhı yaratmıştır.

Darbeler, bir Türkiye gerçeği olagelmıştır. Türk siyaseti, sivil-asker rekabetine ve çatışmalara sahne olmuş, ordu ve sivil aktörlerin yanında geniş toplumsal katmanlar açısından da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. 15 Temmuz hadisesi bu yıkıcı sonuçlarla bir kez daha yüzleşmemize ve sivil-asker ilişkilerini yeniden tartışmamıza neden olmuştur.

İki aktör arasındaki ilişkilerde rekabet ve çatışmanın yerini, iş birliği ve uzlaşının hâkim olduğu yeni bir düzlem almak zorundadır. Denge, istikrar ve iş birliği için ilk olarak sivil siyaset güçlendirilmeli; ikinci olarak ordunun siyasete ve seçilmiş iktidarlara müdahalesini engelleyecek mekanizmalar geliştirilmelidir. Bu noktada son yıllarda alınan yasal ve kurumsal önlemler kayda değerdir. Fakat bu önlemlerin titizlikle takip edilmesi ve diğer sorunlu alanların tespit edilerek çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

Sivil-asker ilişkilerinde değişim ve devamlılık, her şeyden önce zihniyet dönüşümünü gerekli kılmaktadır. TSK'nin vesayetçi konumu, tarihsel süreçte ordu-siyaset-toplum ilişkilerine zarar vermiştir. TSK'nin darbeler ve muhtıralar üzerinden siyasete ya da topluma zarar verecek egemen pozisyondan arındırılarak yeni bir tarih ve toplum okuması kurgulanmalıdır. Sivil-asker

İlişkilerinin demokratik toplum ihtiyaçlarına ve çağın gereklerine uygun bir yapıya oturtulması için tarihsel ve toplumsal kodlar gündem yapılmalıdır. Askeri vesayeti ve darbeleri meşrulaştıran öğretisi ve mitler ortadan kaldırılmalı, bu kapsamda uzlaşma ve iş birliğine imkân sağlayacak yeni retorikler geliştirilmelidir.

İncelenen tarihsel ve toplumsal kökler, çalışmanın ana eksenini oluşturmakla beraber dönemsel değişimler ve istisnaların olduğunu not etmek gerekir. Sivil-asker ilişkileri kapsamında son çeyrekte alınan önlemler ve hayata geçirilen reformlar önemli ve kayda değerdir. İlgili yasal ve kurumsal önlemleri dışlamamak ve önemsemekle beraber, mevcut düzenin sürdürülebilir ve çağdaş teamüllere uygun bir yapıya kavuşabilmesi için tarihsel ve toplumsal bağlamı olan ordunun misyonu, iş yapış şekilleri ve var olan norm ve değerlerin yeniden tartışılması ve inşa edilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce siyasi gündem yapılması durumunda demokratik konsolidasyon için gerekli olan davranışsal ve tutuma ilişkin dönüşüm zaman alacaktır.

Bağlamın değiştiği ve dönüştüğüne ilişkin önemli emareler bulunmaktadır. Kamuoyunun ve özellikle yeni neslin orduya yüklediği anlam ve ehemmiyette değişim ve dönüşüm yaşanmaktadır ki literatürde bu kapsamda yeni ampirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak iktidarın ilk yıllarındaki reformcu söyleminden tamamıyla uzaklaştığı ve devlet merkezci bakış açısına bürünerek güvenliği önceleyen politikalar takip ettiği gözlemlenmektedir. Bu nedenle liberal-kurumsalcı yaklaşımın aksine siyasi alanın ve sivil norm ve değerlerin ‘askerleşip askerleşmediği’ yönünde kapsamlı yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonnotlar

¹ “Hoşunuza gitmese de, düşmanla savaşmak üzerinize farz kılındı.” (el-Bakara, 2/216); “Ey Müminler! Müşrikler sizinle nasıl topluca savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın.” (et-Tevbe, 9/36); “Fitne ortadan kalkıp, din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.” (el-Bakara, 2/193).

² Vicdani ret, bedelli askerlik ya da profesyonel askerliğe geçiş, bu kapsamda güncelliğini koruyan ve tartışma yaratma potansiyeli olan örneklerdir.

Kaynakça

AB Komisyonu (2019). 2019 Türkiye Raporu. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf Son erişim tarihi, 20.11.2020

Ahmad F (2016). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aknur M (2012). *Democratic Consolidation in Turkey*. Florida: Universal Publication.

148 Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Akpınar M (2011). Türkiye’de Asker–Sivil İlişkilerinin Dengeye Ulaşması için Zaman Gereksinimi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 173-187.

Akpolat Y (2014). *Türk Sosyolojisinde Devrimcilik, Buhran ve Muhafazakârlık*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Alakel M (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye’si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilimine Dair Teorik Tartışmalar. *Akademik Bakış*, 5(9), 1-30.

Altınay A (2004). *The Myth of Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*. New York: Palgrave.

Altınay A G ve T Bora (2002). Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik. İçinde T Bora (der), *Milliyetçilik: Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 140-154.

Altunışık M B ve Ö Tur (2005). *Turkey: Changes of Continuity and Change*. New York: Routledge.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (2020). Türk ordusu ve Türk askeri. Son erişim 01/03/2020.

Aydemir Ş S (2016). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın E (2009). A Paradigmatic Shift for the Turkish General and an End to the Coup Era in Turkey. *The Middle East Journal*, 63(4), 581–596.

Aydın M (2010). Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 3(2), 163-184.

BBC (2017). TBMM Darbe Komisyonu 15 Temmuz Raporu: ‘Sorumlu FETÖ’ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40047809>, Son erişim tarihi, 20.11.2020

Berkes N (1978). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilgin P (2005). Turkey’s Changing Security Discourses: The Challenge of Globalisation. *European Journal of Political Research*, 44, 175–201.

Caliskan K (2017). Explaining the End of Military Tutelary Regime and the July 15 Coup Attempt in Turkey. *Journal of Cultural Economy*, 10(1), 97-111.

Cizre Ü (2003). Demythologizing the National Security Concept: The Case of Turkey. *Middle East Journal*, 57(2), 213-229.

Clapham Christopher C ve Philip G (1985). *The Political Dilemmas of the Military Regimes*. London: Croom Helm.

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 149 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Çelik S (2019). TSK İç Hizmet Kanunu 35. Maddesi ve Ordunun Koruma ve Kollama Vazifesinin Serencamı. *Journal of Current Research on Social Sciences (Jocress)*, 9, 203-222.

Çınar A (2005). *Modernity, Islam and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*. London: University of Minnesota Press.

Darbe Bildirisi (12.09.1980). Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf. Son erişim tarihi, 13/03/2020.

Darbe Bildirisi (27.05.1960). TSK'nın 27 Mayıs 1960 Bildirisi. <https://t24.com.tr/haber/tsknin-27-mayis-1960-bildirisi,7371>, Son erişim tarihi, 08/03/2021.

Demirtaş S (2014). MGK: Paralel Yapı Ulusal Güvenliğe Tehdit. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/02/140226_mgkkarari_analiz, Son erişim tarihi, 20.11.2020.

Duman Ö ve D Tsarouhas (2006). "Civilianization" in Greece versus "Demilitarization" in Turkey: A Comparative Study of Civil-Military Relations and the Impact of the European Union. *Armed Forces & Society*, 32(3), 405-423.

Ertem B (2016). Türk Siyasetinde Asker-Sivil İlişkileri (1960-1971). *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 132-149.

Esmer Y (2012). Türkiye Değerler Atlası. [http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20\(2\).pdf](http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20(2).pdf). Son erişim tarihi, 07/03/2020.

European Commission (2010). Turkey 2010 Progress Report. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/turkey_progress_report_2010.pdf. Son erişim tarihi, 11/04/2020.

Gençkaya Ö F ve Özbudun E (2009). *Democratization and the Politics of Constitution-making in Turkey*. Budapest: Central European University Press.

Goodpaster A J ve S P Huntington (1977). *Civil-Military Relations*. Washington: University of Nebraska Press.

Gökalp Z (2014). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Grüßhaber G (2016). Goltz, Colmar Freiherr von der. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/goltz_colmar_freiherr_von_der. Son erişim tarihi, 05/03/2020.

Güney A ve P Karatekelioğlu (2005). Turkey's EU Candidacy and Civil-Military Relations: Challenges and Prospects. *Armed Forces & Society*, 31(3), 439-462.

Gürler K (2010). *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*. İstanbul: Sarkaç Yayınları.

Gürsoy Y (2014). Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümünün Sebepleri. *Uluslararası İlişkiler*, 11(43), 157-180.

Hale W (2011). The Turkish Republic and its Army, 1923–1960. *Turkish Studies*, 12(2), 191-201.

Heper M ve A Güney (1996). The Military and Democracy in the Third Turkish Republic. *Armed Forces & Society*, 22(4), 619-642.

Heper M ve J R I Shiffrinson (2005). Civil-Military Relations in Israel and Turkey. *Journal of Political and Military Sociology*, 33(2), 231-248.

Huntington S P (1993). *Asker ve Devlet*. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

İnalçık H (1972). Osmanlı Devrinde Türk Ordusu. *Türk Kültürü Dergisi*, 118(10).

İnsel A ve A Bayramoğlu (2004). *Türkiye’de Ordu: Bir Zümre, Bir Parti*. İstanbul: Birikim Yayınları.

İzzetî E (1984). *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Janowitz M (1971). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. New York: Free Press.

Joseph M (1983). *Involment in Politics: A Content Analysis of Civillian and Military Journals in Pakistan, France and Israel*. Doctoral Dissertation, New York: New York University.

Karaosmanoğlu A (2000). The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey. *Journal of International Affairs*, 54(1), 199-216.

Karaosmanoğlu A ve B Ö Gökakın (2010). Türkiye’de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları. *Uluslararası İlişkiler*, 7(27), 29-50.

Kars-Kaynar A (2017). Political Activism of the National Security Council in Turkey After the Reforms. *Armed Forces & Society*, 43(3), 523-544.

Kaygusuz Ö (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümüne Bir Bakış: Küresel Eğilimler, AB Süreci ve Kürt Sorunu’nun Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 34(268), 185-208.

Kongar E (2014). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. Asker Uğurlama, *Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü*. <https://amasya.ktb.gov.tr/TR-59508/asker-ugurlama.html>. Son erişim tarihi, 28/02/2020.

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 151 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Lerner D (1958). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Washington: Free Press.

Mardin Ş (2015). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

MGK Genel Sekreterliği (2016). 26 Mayıs 2016 Tarihli Toplantı. <https://www.mgk.gov.tr/index.php/26-mayis-2016-tarihli-toplanti> Son erişim tarihi, 20.11.2020

Narlı N (2004). Aligning Civil-Military Relations in Turkey: Transparency Building in Defense Sector and the EU Reforms. http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/10_wg9_taf_110.pdf, Son erişim tarihi, 19/11/2020.

Nordlinger E A (1971). *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*. NJ: Prentice Hall Inc, Englewood Cliffs.

NTV (27/04/2011). E-muhtıra’nın kronolojisi. Son erişim tarihi, 11/03/2020.

NTV (28/06/2010). TSK sloganı değiştirdi: Türkiye güçlü olursa... Son erişim tarihi, 01/03/2020.

Ortaylı İ (2007). *Avrupa ve Biz*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Ortaylı İ (2008). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Osmanoğlu A E (2013). Türkiye ve Mısır Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Milliyetçi Değerler: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Turkish Studies*, 8(8), 989-1012.

Özdalga E (2016). Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji. İçinde E Özdalga (der), *Tarihsel Sosyoloji*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Pion-Berlin D (1992). Military Autonomy and Emerging Democracies in South America. *Comparative Politics*, 25(1), 83-102.

Sarıgil Z (2007). Europeanization as Institutional Change: The Case of the Turkish Military. *Mediterranean Politics*, 12(1), 39-57.

Sarıgil Z (2015). Public Opinion and Attitude toward the Military and Democratic Consolidation in Turkey. *Armed Forces & Society*, 41(2), 282-306.

Schiff R L (1995). Civil Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance. *Armed Forces and Society*, 22(1), 7-24.

Schiff R L (2008). *The Military and Domestic Politics: A Concordance Theory of Civil-Military Relations*. London: Routledge.

Segal D R, Blair J, Newport F ve S Stephens (1974). Convergence, Isomorphism, and Interdependence at the Civil-Military Interface. *Journal of Political and Military Sociology*, 2(2): 157–172.

152 Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

- Semiz H (2013). Millet-i Müselleha (Ordu Millet). *Güvenlik Stratejileri*, 9(17), 185-194.
- Skocpol T (2014). Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi. İçinde T Skocpol (der), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1-24.
- Şen A (2018). Değişim ve Devamlılık: Türkiye'de Vatandaşlık ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Asker-Sivil İlişkileri ve Darbeler (1950-2012). *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(3), 1099-1119.
- Şener B (2014). Sevr Fobisi/Sendromu: Türkiye'nin Güvenlik Endişesini Anlamak Üzerine Düşünceler. *Turkish Studies*, 9(5), 1835-1847.
- TBMM (Kasım 2012). Meclis Darbe Araştırma Komisyonu Raporu. https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt1.pdf. Son erişim tarihi, 05/03/2020.
- Terzi M Z (2007). İslam Ansiklopedisi: Ordu. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ordu>. Son erişim tarihi 01/03/2020.
- Topal SA (2006). İstanbul'un Fethi: Fetih Ruhu. <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=3034>. Son erişim, 10/04/2020.
- Tunaya T Z (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. İstiklal Marşı ve Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi. <http://tdk.gov.tr/genel/istiklal-marsi-ve-genclige-hitabe/>. Son erişim tarihi, 11.03.2020.
- Türk Dil Kurumu. Sözlük: Mehmetçik. <https://sozluk.tdk.gov.tr/> Son erişim tarihi, 27/02/2020.
- Türkiye Gazetesi* (23.09.2013). İşte okuyanları şoke eden 28 Şubat'ın MGK tutanakları. Son erişim, 13/03/2020.
- Uluçakar M (2018). Türkiye'de Sivil-Asker İlişkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Güvenlik Stratejileri*, 14(28), 187-227.
- Uluçakar M ve A Çağlar (2017). An Analysis of Two Different Models of Civil-Military Relations: The Case of Turkey. *Uluslararası İlişkiler*, 14(55), 41-57.
- Yeşiltaş M (2016). *Türkiye'de Ordu ve Jeopolitik Zihniyet*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Yıldırım M (2019). Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(93), 35-58.
- Yılmaz N, Doğan K N ve H İnankul (2013). Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1946) Bürokrasi ve Siyaset İlişkinin Weberyan Değerlendirmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 265-286.
- Zürcher E J (2004). *Turkey: A Modern History*. London: IB Tauris.
- Canveren Ö (2021). Türkiye'de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 153 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.